

Н. В. Піковець,

завідувач кафедри психології комунального навчального закладу «Черкаський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних працівників Черкаської обласної ради», кандидат психологічних наук

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ТА СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНИЙ СУПРОВІД ЗДОБУВАЧІВ ОСВІТИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Життя сучасної людини наповнене різними стресогенними ситуаціями, і з більшістю з них вона спроможна самостійно. Проте ціла низка стресових ситуацій (внутрішньо-сімейні та шкільні стреси, різновиди насильства, техногенні та екологічні катастрофи, перебування в зоні бойових дій та/або під обстрілами, проживання на окупованих територіях, втрата близьких, житла тощо) здатні спричинити складні, посттравматичні стресові стани та реакції різної генези, що можуть мати як актуальні, так і відстрочені наслідки, і з якими людина з певними особистісними властивостями не може впоратися самостійно.

В умовах соціально-гуманітарної кризи питання психологічного і соціально-педагогічного супроводу населення постає одним із пріоритетних у розробці плану реагування, і закладам освіти у вирішенні цього питання відводиться одне з ключових місць.

Акцентуючи увагу на необхідності формування стресостійкості дітей і родин та допомогу їм у подоланні викликів війни, здійснення освітнього процесу у розпал кризи має супроводжуватися створенням для здобувачів освіти безпечного і стабільного середовища, наданням допомоги з відновлення відчуття нормальності, гідності та надії, забезпечуючи як безперервність навчання, так і соціально-емоційну підтримку.

Безпечний простір у закладі освіти, на думку учасників експертної групи освітян і психологів, – це **освітній простір, в якому:**

- усі учасники освітнього процесу відчувають повагу та захист;
- налагоджена система взаємопідтримки, взаємини будуються на основі турботи, чуйності, ривності;
- відсутня дискримінація за будь-якою ознакою (стать, вік, національність, віросповідання, соціальне становище);
- унеможливлені будь-які прояви насильства;
- дотримуються правила і норми соціальної, психологічної, інформаційної та фізичної безпеки [2].

В умовах надзвичайних ситуацій зростає актуальність супроводу дітей і родин: набувають поширення питання захисту дітей від всіх форм насильства та жорстокого поводження. Постають проблеми різних форм узалежнень, як з боку дітей, так і батьків/оточення, погіршення криміногенної ситуації тощо. В нашому сьогодні діти стають активними свідками суспільних процесів, що відбуваються. Охоплена кризою країна має безпосередній вплив на батьків, зокрема на виконання ними батьківських функцій, що, зі свого боку, позначається на дітях – їхньому психоемоційному стані, поведінці тощо. У такий період помітно знижуються/порушуються спроможності особи любити, працювати та отримувати задоволення від життя. Криза настає, коли звичайні механізми ефективного протистояння відмовляють під тиском життєвих обставин [4; 5].

Сьогодні, зазначено у Листі МОН «Про пріоритетні напрями роботи психологічної служби у системі освіти у 2023/2024 навчальному році», спрямоване на «перезавантаження української освіти з оновленням наявного алгоритму професійної діяльності та переглядом методології роботи зі здобувачами освіти, батьками, вчителями; на зміну акцентів та пріоритетів з процесу на результат з використанням ефективних методів практичної психології та соціальної педагогіки» [7].

У Положенні про психологічну службу у системі освіти України визначено загальне спрямування діяльності психологічної служби в закладах освіти щодо проблеми профілактики стресів, яким передбачено «розв'язання освітніх та виховних завдань, що сприятиме збереженню психічного здоров'я всіх учасників освітнього процесу, формуванню моделі бажаної поведінки, усвідомленню основних рис відповідальної поведінки, повноцінному розвитку особистості, створенню умов для формування мотивації до самовиховання й саморозвитку» [6].

Саме в кризових ситуаціях розвитку особистості, зазначає Л. Турчина, а тим більше усього суспільства, актуалізується потреба в організації і забезпеченні систем психологічного супроводу населення [9].

Проблематика організації соціально-педагогічного і психологічного супроводу родин, дітей, які опинилися у складних життєвих ситуації внаслідок війни в нашій країні, «набуває нового вектору: від реагування у форматі пропрацювання кризових емоційних станів, стабілізації стану до психоемоційного відновлення» [8].

Психологічний та соціально-педагогічний супровід – це «система послідовної, комплексної, психологічної та соціально-педагогічної діяльності команди фахівців, що забезпечує процеси індивідуалізації особистості здобувача освіти, створює умови його самовизначення за рахунок власних можливостей та здібностей, надає допомогу в подоланні проблем та труднощів його соціалізації, захищає права дитини» [9].

Змістом психологічного та соціально-педагогічного супроводу здобувачів освіти є, передусім, надання психосоціальної допомоги. Її основною метою є заходи першої психологічної допомоги і соціальної підтримки дітей та родин, які опинилися у складних життєвих ситуаціях, та забезпечення низки заходів, спрямованих на конструктивну адаптацію особи в мінливих умовах життєдіяльності. Надання психологічної допомоги передбачає діяльність фахівця чи команди фахівців, спрямовану на допомогу особі у відновленні порушеної/втраченої психосоціальної рівноваги, пошук ресурсів – особистісних та ресурсів соціального середовища для подолання труднощів у життєвій ситуації.

В сучасному освітньому просторі психологічну допомогу доцільно розглядати в єдності з педагогічною і соціальною, адже система психологічного супроводу закладу освіти є невід'ємною від інших напрямів допомоги особі, відтак, йдеться про психолого-педагогічний чи соціально-психологічний супровід [9].

Серед основних завдань психосоціальної допомоги виокремлюють такі:

➤ розширення діапазону соціальних і особистісних ресурсів особи для самостійного вирішення проблем, що виникають, подолання труднощів;
➤ актуалізацію творчих, інтелектуальних, особистісних, духовних і фізичних можливостей людини, необхідних для виходу з кризового стану;
➤ стимулювання в особі самоповаги і впевненості в собі.

У зміст психосоціальної допомоги входить:

- допомога дітям, родинам, які пережили кризову ситуацію, в ідентифікації і формулюванні актуальних базових та інших потреб;
- встановлення взаємозв'язків між потребами дитини та послугами, які надає освітній заклад;
- ідентифікація дитини з особливими потребами, задоволення яких за межами сфери компетенцій освітнього закладу (це може бути психіатрична, медична або правова допомога);
- розроблення індивідуального плану підтримки/ змін для дитини, яка пережила психотравмувальну ситуацію;
- координація дій батьків дитини, працівників освітнього закладу з питання реалізації заходів індивідуального плану підтримки;
- підтримка, усвідомлення специфічних потреб дитини;
- підтримка самостійних дій дитини, членів родини з метою формування стресостійкості як окремих осіб, так і сімейної системи в цілому;
- інформаційна підтримка працівників закладу освіти для забезпечення кращого розуміння ними потреб дитини та усвідомленого використання цих знань у роботі.

Ідея школи як безпечного місця впроваджується, передусім, через взаємодію педагога з дітьми за принципом «не нашкодь»: працівники закладу освіти мають власним прикладом показувати, як ставитися до себе; завдяки конструктивним стратегіям педагогічної взаємодії можна сприяти підвищенню самооцінки дитини, її впевненості у власних здібностях і спроможностях, самоповазі та повазі до оточуючих, діти стають здатними підтримувати конструктивні взаємини з іншими. Отже, «школа як безпечне місце має виконувати функцію **прийняття, розуміння та підтримки**» [8].

Важливою метою діяльності фахівців у процесі здійснення супроводу є навчити здобувачів освіти самостійно вирішувати складні завдання та ситуації, а не надавати їм готового рішення. Допомога має спрямовуватися саме на пізнання дитиною себе як особистості, взаємодії з іншими однолітками, становленні конструктивної соціальної поведінки тощо. Здобувач освіти має навчитися самостійно вирішувати власні проблеми, що виникають у спілкуванні та навчанні, мати навички самостійного долавання труднощів для успішної соціалізації та особистісного самовизначення [3].

Дії працівників психологічної служби закладу освіти з надання психосоціальної допомоги спрямовуються на **вирішення наступних завдань**:

- стабілізацію психоемоційного та психофізичного стану дітей, які потрапили у складну життєву ситуацію;

- зменшення проявів складних психоемоційних станів (тривожності, ворожості, замкнутості тощо), подолання наслідків травматичного досвіду, ознак віктимності та/чи антисоціальних ознак поведінки;

- психолого-педагогічну оптимізацію самооцінки;
- зменшення конфліктності, відч та подолання можливих бар'єрів у взаємодії;
- формування навичок адаптивної та успішної поведінки;
- підвищення рівня правової, психологічної та соціальної захищеності;
- соціальну інтеграцію та професійне самовизначення.

Отже, можемо підсумувати, що діяльність працівників психологічної служби в закладі освіти має бути спрямована на:

- подолання травматичного досвіду, віктимності і соціопатичних тенденцій розвитку (зокрема, девіантних і делінквентних форм поведінки) у дітей, які пережили складну життєву ситуацію, і внаслідок впливу військових дій також;
- забезпечення умов і можливостей конструктивної соціальної адаптації за допомогою пролонгованої психологічної, соціальної та правової допомоги, організації системи психокорекційних та інших заходів [5].

У контексті реалій та викликів воєнного часу актуальності набула необхідність підготувати також педагогів до роботи з наслідками травматичного досвіду. Так, доречно, коли вчителі вмітимуть розпізнавати симптоми травми, надаватимуть здобувачам освіти підтримку через консультації (на які діти можуть бути запрошені разом з батьками) та групові просвітницько-профілактичні заходи у класі. Це дасть змогу здобувачам освіти засвоїти практики саморегуляції та застосовувати їх за потреби для опанування власними емоціями, такими як гнів, злість, страх, смуток тощо. Цьому сприятиме організація комфортної міжособистісної взаємодії між учителем та учнем, що допоможе дитині ідентифікувати власний психічний стан, ознаки емоційного або психологічного стресу, а також забезпечить для неї відчуття особистої безпеки [2].

Сучасні психологічні дослідження засвідчують, що кількість людей, які можуть переживати травматичний стрес, є доволі значною. Це можуть бути як безпосередні учасники подій, так і члени їхніх родин, а також ті, хто був поряд з подією, чи спостерігав за нею через засоби масової інформації, або ж тільки чув розмови про подію. Особливо це стосується дітей, оскільки вони мають ще незначний життєвий досвід, їхня психіка характеризується вразливістю та неформованістю. Діти, які не були безпосередніми учасниками подій, можуть побачити їх в ЗМІ, спостерігати страх і розгубленість батьків, чути тривожні чи агресивні висловлювання. На психоемоційний стан дітей можуть вплинути зміни у щоденній рутині сімейних справ, вимушеність термінового переїзду або присутність «сторонніх» осіб у домі. Дитині, чим вона молодша, складно зрозуміти, що відбувається в сім'ї, місці проживання, країні, і це може спричинити у неї станів занепокоєння і тривоги. Важливо пам'ятати, що дитині властиво переживати такі ж сильні почуття з приводу травматичних подій, як і дорослим. У деяких дітей ці переживання можуть виникнути відразу ж після події, у інших – через деякий час. Діти можуть зреагувати по-різному, навіть якщо вони з однієї родини. Реакції дітей на травматичні події залежатимуть від «близькості» до події та її тяжкості, емоційного стану, чутливості та індивідуально-психологічних характеристик дитини тощо.

Надання психологічної допомоги в кризових умовах відбувається через зменшення впливу та повного виключення дітей із ситуації, що здатна завдати травматичного впливу на особистість. Важливого значення набуває: створення безпечного простору,

розширення уявлень про природні етапи фізіологічного подолання наслідків стресу, укріплення позитивних взаємин у сім'ї, налаштування режиму зайнятості і відпочинку, отримання психологічної підтримки та психокорекційної допомоги через вироблення нових моделей поведінки в екстремальних умовах, осмислення прожитих переживань [8].

Провідною умовою супроводу є дотримання принципів психосоціальної допомоги дітям. Втручання має бути:

- **всебічним**: фахівець має бути здатним працювати з широким спектром проблемної поведінки: у роботі з дітьми, які пережили психологічну травму, психолог/фахівець може бути вимушений втручатися в умови середовища і оточення, щоб надати дитині всебічну допомогу; дитину не можна розглядати поза сім'єю – не ігнорувати соціальну ситуацію, в якій на даний момент перебуває дитина;

- **орієнтованим** на розвиток дитини, тобто необхідно враховувати актуальний та прогнозувати найближчий розвиток дитини та **враховувати рівень її розвитку** – стратегія кризового втручання має відповідати стадії розвитку дитини;

- **спрямованим** на наслідки, що виявляються у розвитку, оскільки пережита ситуація може порушити здатність дитини справлятися із завданнями розвитку певного вікового етапу та ускладнювати досягнення і освоєння наступних етапів;

- **відповідати** етапу розвитку дитини: залежно від стадії розвитку, психологічні наслідки впливу травмуючої ситуації можуть різними: так, дитина, отримавши допомогу психолога відразу після пережитого, може через деякий час відчувати потребу у відновленні психотерапії, вже у більш пізньому віці [1].

Розглядаючи складові супроводу, бачимо, що з одного боку, важливо забезпечити опору на індивідуально-психологічні особливості особистості й розвиток її здібностей; з іншого, – розуміти процес навчання та виховання особистості як зовнішньої соціальної складової.

Людина не просто засвоює соціальний досвід, але й екстраполює його на власні цінності, настанови, орієнтації.

Важливим аспектом є питання ефективності супроводу. Тобто, необхідно визначити критерії ефективності супроводу, що сприяють розвитку особистості та її успішній соціалізації:

Когнітивний	Мотиваційно-ціннісний	Особистісно-діяльнісний
самостійне визначення та ідентифікація особистості, пізнання особистістю самої себе, власних схильностей, потреб та здібностей, використання їх для самоактуалізації та зростання, для того, щоб знайти своє місце у житті, професійно самовизначитися	створення особистістю власних духовних та моральних цінностей, мотивів провідної діяльності на кожному віковому етапі та на їх основі формування власного життєвого та професійного шляху	можливість особистості реалізуватися у сфері спілкування та предметної діяльності. Цей критерій передбачає створення в закладі освіти соціокультурного та психологічного середовища, яке дає можливість особистості задовольнити її різноманітні інтереси та потреби в діяльності

Важливо пам'ятати, що будь-яка криза має в собі як приховані можливості, так і небезпечні аспекти. З одного боку, криза може стимулювати оволодіння

новими стратегіями вирішення конфліктних моментів, розвивати впевненість завдяки формуванню нових установок, оволодінню оновленими моделями поведінки і стратегіями вирішення проблем, таким чином сприяти особистісному зростанню, та посиленню власної ідентичності та Я-концепції. Проте, з іншого боку, реальну небезпеку в умовах кризи становлять агресивні, неконструктивні дії, психічні захворювання, соматизація, хроніфікація через заперечення, відчай, замкнутість та інші деструктивні поведінкові прояви. **Завдання психолога і педагогів** – сприяти зменшенню деструктивного впливу кризи, зокрема через здійснення психологічного супроводу і підтримки розвитку особистісних ресурсів дитини, психологічного консультування з подолання негативних наслідків травмувальних ситуацій, розширення арсеналу способів поведінки. Ці завдання практичний психолог вирішує через консультування, психоедукаційні заходи, психокорекційну роботу [8].

Особливість професійної діяльності педагогів закладу освіти в умовах війни полягає в тому, що вони щоденно можуть спостерігати вияв сильних емоційних проявів, іноді досить складних і неприємних почуттів. Здійснюючи навчання, виховання та розвиток здобувачів освіти, постає необхідність приділяти увагу їхнім потребам, інколи досягаючи меж своїх емоційних можливостей та професійної компетентності. Таким чином, психологічний та соціально-педагогічний супровід освітнього процесу є важливим і необхідним в умовах сьогодення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Горай А. Психосоціальна допомога дітям, які пережили насильство в сім'ї. URL: <https://www.annadomina.com/biblioteka/psixosocialna-dopomoga/nasilstvo-v-sim%D1%97/>
2. Коли світ на межі змін: стратегії адаптації. Психологічна підтримка вчителів та дітей у часи війни : посібник для вчителів / Арцимєєва Д. та ін., Київ. 2022. 52 с. URL: <https://cutt.ly/77gKExx>.
3. Колодна Н.А. Соціально-психологічний супровід дітей з глибокими порушеннями зору в умовах навчально-реабілітаційного центру : дис. ... канд. пед. наук 13.00.03. Київ, 2020. 241 с.
4. Науково-методичні основи психологічного супроводу діяльності вчителя в умовах реформування освіти (діагностика і корекція). Практичний посібник. / В. Г. Панок та ін.; за наук. ред. В. Панка. Київ: УНМЦ практичної психології і соціальної роботи НАПН України, 2022. 192 с.
5. Організація соціально-психологічного супроводу дітей, сімей, які постраждали внаслідок військових конфліктів / Герило Г. М та ін; за заг. ред. Ю. А. Луценко. Київ : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2018. 128 с.
6. Про затвердження *Положення про психологічну службу у системі освіти України*: Наказ МОН від 22.05.2018 № 509. Дата оновлення: 23.01.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0885-18#Text>.
7. Про пріоритетні напрями роботи психологічної служби у системі освіти у 2023/2024 навчальному році : лист МОН від 21.08.2023 №1/12492-23. : Дата оновлення : 24.01.2023. URL : <https://mon.gov.ua/ua/npa/shodo-diyalnosti-psihologichnoyi-sluzhbi-u-sistemi-osviti-v-20222023-navchalnomu-roci>.
8. Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми у конфліктний та постконфліктний період : метод. рек. / Н. П. Бочкор, Є. В. Дубровська, О. В. Залеська та ін. Київ: МЖПЦ «Ла Страда-Україна», 2014. 84 с.
9. Турчина Л. І. Особливості психологічного супроводу освітнього процесу в кризових умовах. С.33-38. URL : file:///C:/Users/OI/Downloads/PP_2_2023-35-40.pdf